

БІЛГІР КЕН ЗЕРТТЕУШІ

Лауық арасынан шоңдап Зерделі кен зерттеуші Қосым Пішеноаев 1944 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданында шоңдар ауылында, қазіргі жұмағ шанына аталдығы кеңшарда жұмыс істеді. «Солжына» кеңшары құрылғаннан соң, Қосым Пішеноаевтің өмірі шырқауға басталды. Ол көктем мен жаз айларында жергілікті қалаларға маңдайып өгін еткізіп, шабатын.

Қосым балалық шағын туған ауылында өткізеді. Ол тұрмыс тауқыметін ауырлығын ауыл молдасынан оқитын оқушы де ала алмады. Бірақ ол жас кезінен түрлі түсті тастарды, минералдарды жинауды ұнатты. Оның түрлі тас жинауға деген әуестігін ауыл қарды, бөке Әлиев байқап қалады. Бұл адам кезінде орыстың кен кәсіпкерлеріне қызмет етіп, бай тастарды баурайында пайдалы кен қазбаларын іздестірумен айналысқан, бөке Әлиев тасты салмағына, түр-түсіне, қаттылығына қарай, сондай-ақ құрамында алтын, күміс, мыс, қорғасын, сар тастарды қалай аныруға болатындығы жайлы бай тәжірибесімен бөлісіп, жер астында жатқан пайдалы қазбаларды жер бедеріне сай қалай іздеп табу әдістеріне үйретеді. Осылайша қосым қарт бөке сияқты кен іздеуші болуды арман етеді.

Бозбала шағында Қосым Баянауыл станциясына жақын жердегі жатақтар-ауылында тұрады. Мұнда ол өзбетімен араб әліппесін үйренеді. Ол осы жылдары қазақтың қолданбалы өнерін игеріп, қолдан түрлі заттар жасай бастайды. Көнекез қариялар үй шаруасына қажетті түрлі заттар, кәсіпке керекті құрал-жабдықтарды жасауда Қосымның бойында тума талант болған деседі. Ол шебер өтікші, құралайды кезге атқан мерген, темірден, ағаштан, сүйектен түйін түйген зәргер адам болған. Оның қолынан шыққан ер-тоқым, жүзік, сырға, бі-

кең мағлұматтар алуға болатындығы туралы бұрыннан белгілі болған. Бұл жайында М. В. Ломоносов өзінің «Жер қойнауының қыртысы жайлы» еңбегінде былай деп жазған: «Қойнауында түрлі тас пен минералдар бар тауларда өсетін ағаштардың жапырақтары солғың тартып тұрады, оның үстіне бұл ағаштар қисық әрі аласа болып өседі. Пайдалы қазба орналасқан жерде шөп қалың өспейді, әрі түрі бозғылт болып келеді».

XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейде капиталистік қатынастардың дамуымен түсті металл мен таскөмірге деген қажеттілік арта түсті. Қазақ жерінің мол пайдалы кен байлықтары ішкі Ресейден оңай олжа қуып келген тіміскі кәсіпшілердің тегін дәулетіне айналды. Олардың бәрі де Бөке Әлиев сияқты жергілікті қазақтардың қызметіне сүйенді. Олар жергілікті тұрғындарға қарапайым сыйлықтар тарту етіп, оларды кен орындарын іздестіруге итермеледі. Қазақтар оларға ескі кен орындарын көрсетіп, түсті металл үлгілерін әкеп берді.

Кәсіпкер Н. С. Попов Қосым бойынан кен қазбаларын тани білушілік қабілетті байқап қалады. Кәсіпкердің әкесі сонау 1859 жылы Баянауыл станциясынан оңтүстік шығысқа қарай 45 шақырым жерде Иоанно-Предтеченский мыс қорыту зауытын салған Томск губерниясының көпесі Степан Иванович Попов болатын. Попов Қосымды жол көрсетуші әрі кен іздеуші жұмысына қабылдайды. Сонымен 1866 жылы ол қазіргі Павлодар облысының Баянауыл, Екібастұз, Май аудандарының және Қарағанды облысының Қарқаралы, Қазыбек би, Молодежный аудандарының орасан зор аймағында кен қазба байлықтарын іздестіру жұмысын бастайды.

Қосым алғашқы барлау-іздістелу жұмыстары кезінде 1866 жылы Баянауыл

«Александровск» деп аталған.

Қосым Пішеноаев өміріндегі елеулі оқиға әрі еңбегінің жемісі оның 1867 жылы Екібастұз кені маңында тапқан таскөмірдің мол қоры болды. Осышама мол байлықтың көзін ашқан Қосым Пішеноаевтың есімі Қазақстан тарихында мәңгі қалды. Екібастұз таскөмір қорын Қосым Пішеноаевтың алғаш ашқандығын дәлелдейтін деректер аз емес. Мұны XIX ғасырдың аяғында XX ғасырдың басында Екібастұзда жұмыс істеген кен инженерлері А. А. Краснопольский, А. К. Меистер, В. Д. Коцковскийдің еңбектерінен және Қосыммен таныс болған жекелеген адамдардың ол жайындағы естеліктерінен айқын аңғаруға болады. Атап айтқанда, Санкт-Петербург университетінің профессоры К. А. Егоров орыстың ғалым-химигі Д. И. Менделеевтің жеке тапсырмасымен 1899 жылы Екібастұзда болып, ол жайында өзінің «Екібастұз таскөмір кеніне сапар» атты мақаласында былай деп жазған: «Кен орынының дәл осы жерде (Екібастұз, — С. Ж.) ашылуы Қосым — Есінің дұрыс өкендігін дәлелдейді. Кен орынын А. И. Деровтың қол астында қызмет ететін қырғыз Қосым тапқан. Сондай-ақ Ертіс өңіріне танымал фотограф, өлкетанушы, Павлодар облыстық тарихи-өлкетану мұражайының негізін қалаған Д. П. Багаев та Қосым жайында былай деп еске алады: «1899 жылы жасөспірім шағымда көпес Деровтың бас кеңсесіне жұмысқа тұрдым. Қосым да осында қызметте болатын. Ол кездері Қосымның жасы 35—40 шамасында. Ол арықша келген, орта бойлы адам еді. Оны бірге жұмыс істейтін адамдар, тіпті қожайынның өзі де ерекше құрметтейтін. Қосымның міндеті көмір, мыс, темір, және басқа да кен орындарын іздестіру болатын».

1898 жылы А. И. Мейер...

міндетімен қоса маркшейнер қызметін ұсынады. Қосым Поповтың кеңсесінде оның дүниежүзілік соғысқа дейін жұмыс істеді. 1914 жылы ол жарты ғасыр бойы кен іздеуші болып істеген кесірін тастап, үлкейген кенің шағындағы өмір сүруге бел байлайды. Кен таңушы болып жұмыс істеген ұзақ жылдар ішінде Қосым Пішеноаев Екібастұз таскөмір алабынан басқа бірнеше кен орындарын ашты. Олардың арасында Майқайың, Мусалы, Гайзатас кен орындары да бар.

Қосым өмірінен тағы бір жақын алап етуді кен көрдік. Қосым Пішеноаевтың ұлттық бас киммен түскен суретін көптеген Екібастұздықтар көрген бо-ар. Қосымды 1911 жылы күзде Баянауылда болған Покров жәрмеңкесінде оянауылдық әуесқой фотограф Павел Николаевич Комаров суретке түсірген болатын. Енді Комаров жайлы оир сөз. 1903 жылы Владивостокта болған қарулы көтеріліске қатысқаны үшін Павел Николаевичтің әкесі ату жазасына кесіледі. Әиелін екі ұлымен қазақ даласына жер аударды. Осылайша он алты жасар Павел Баянауылға келеді. Комаровтардың жанұясын Қосым Пішеноаев пен оның інісі Есілбай қамқорлықтарына алады. Кейіннен Қосым Павелді өзімен бірге пайдалы қазбаларды іздестіруге алып жүреді. Осы саяхаттары жайлы П. Н. Комаров белгілі қазақ жазушысы Қалмұқан Исабаевпен еңгімесінде былай деген: «Біз көп жерлерде болдық. Терең шурфтар қаздық. Кейде ол жерден ұсақ тас немесе бір ұыс топырақ алып: «анау моламен екі араны өлше» дейтін. Қанша қадам болғанын жазып алып, жерден алған тасты немесе құмды ұқыптап қағазға одан соң шүберекке орап, қоржынына салатын. Қоржынымызды тас пен құмға толтырып, екі-үш аптадан соң қайтатын-

ер-тоқым, жүзік, сырға, білезіктер түрлі ою-өрнектермен, жан-жақтары бедерленген түрлі түсті тастармен әшекейленген.

Қосым Пішенбаев табиғаттың әсемдігін де ерекше тани білген адам. Ол аңшылық еткен кездің өзінде де қоян, қарсақ, түлкі, суырлардың індерінен с ы р т қ а шығарған топыраққа ерекше көңіл бөліп, оны егжей-тегжейлі зерттеген. Сондай-ақ ол өсімдіктерді, шөптерді де назардан тыс қалдырмаған. Әрбір шөптің түбіріне зер сала қарап, оны басқа шөп түрлерімен салыстырып отырған. Жер бедері, онда өскен өсімдіктер арқылы жер қойнауында жатқан кен қазба байлықтары жайлы

зерттеу жұмыстары кезінде 1866 жылы Баянауыл станциясынан солтүстік шығысқа қарай 20 шақырымда Мойылды бұлағына жақын жерде мыс кен орынын табады. Бұл жайында мынадай жазба деректер бар: «Кен орынын 22 жасар жергілікті қырғыз (қазақ — деп оқыңыз С. Ж.). Қосым Пішенбаев тапты». Осы кен орынын ашқаны үшін Попов Қосымға мылтық пен жеткілікті мөлшерде ақша береді. Ол ақшаға ат пен құлынды бие сатып алады. Кейін бұл кен орынынан табылған мыс 1849 жылдан 1872 жылға дейін жұмыс істеген Александровск қорғасын-күміс-мыс заводында қайта қорытылады. Бұл заводты көпес С. И. Попов үлкен ұлы Александрдың құрметіне

1898 жылы А. К. Мейстер жасаған Екібастұз таскөмір алабының схемасында былай деп жазылған: «Қосым карьері», «Қосым шахтасы», «Қосым қазбасы». Осының бәрі білгір кен зерттеуші Қосымның беделінің жоғары екендігін тағы да дәлелдесе керек.

1903 жылы Деревтың «Воскресенск акционерлік қоғамы» экономикалық банкротқа душар болуынан жабылады. Қ. Пішенбаев туған ауылына оралып, егіншілікпен айналысады.

1906 жылы Баянауыл өлкесіне С. И. Поповтың немересі С. А. Попов келіп, әкесінің жабылып қалған Александровск қорғасын-күміс-мыс заводын қайта жұмысқа қосуға кіріседі. Ол Қосымға кен іздеуші

үш аптадан соң қайтылып-быз...

Елі есімде сайын далада жатқанбыз. Басымызға жасанғанымыз тас толы қоржын. Кенет Қосекең: «Зәкір! — деді (Қосым Павелді осылай атаған). Мен оның қасына қарай жылжыдым. Ол: «Кеше біз қонған жер Майқайын деп аталады. Оның құмында алтын бар. Бірақ ешкімге айтушы болма!» «Неге?» — «Мен жасым келген адаммын... Бұл жайында сен білуің керек» — деді.

Білгір кен зерттеуші Қосым Пішенбаев 1932 жылы қайтыс болды. Ол өзі туған ауылына жақын жердегі Мақаш қыстағына жерленді.

С. ЖАҚСЫБАЕВ,
көмір өнеркәсібінің
құрметті қызметкері.